

KURUCZ GYÖRGY

Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén

A magyar világi könyvkultúra gazdagodása, a művek nyelvi és tematikai változatosságának bővülése, a modern természettudományos, szépirodalmi, filozófiai, politikai és gazdasági szakirodalom iránti hazai fogékonyság egyértelműen a 18. század második felétől követhető nyomon. Nem kétséges, hogy ez a jelenség elválaszthatatlan a szatmári békével lezáruló, hosszú háborús időszakot követő újjáépítéstől, a Habsburg dinasztia és a magyar rendek időleges ellentéteikhez képest komoly konfliktusoktól mentes együttműködésétől, illetve az uralkodó család és a központi kormányzat különböző szintjein tevékenykedő személyek világlátásának, mentalitásának változásától. Bár még jezsuita cenzorok döntötték el, hogy milyen művek kerülhettek a birodalmon belül az olvasók kezébe, s Magyarország egyeteme is a rend irányításával működött, sőt az 1746-ban Bécsben megnyílt, modern hivatalnokképző tanintézet, a *Collegium Theresianum* sem nélkülözte a rend komoly műveltségű tanárainak munkáját, azonban a felvilágosodás racionalista szellemisége, az új nyugat-európai etikai, filozófiai, állambölcséleti gondolatok is mindinkább befogadásra lettek, mégpedig a dinasztia és az udvar bizonyos köreiből éppúgy, mint a műveltebb nemesség, a városi polgárság s természetesen a nyugat-európai egyetemeken tanult protestáns értelmiség egyes rétegei esetében.

Az udvarhoz kötődő magyar nemesség, de a császárvárostól távolabb élő s nem feltétlenül külföldi egyetemeken tanult köznemesség szűk rétegének olvasási ízléséről, érdeklődéséről mindenekelőtt a jozefinista korszakban hivatali, közéleti tevékenységet vállaló Kazinczy Ferenc, Berzeviczy Gergely és mások levelezéséből, önéletírásából kaphatunk árnyaltabb képet. A korszak magyar nyelvű irodalmi törekvései, a II. József trónralépését követően kibontakozó magyar nyelvű sajtóélet, illetve a 18. század végének gazdag röpiratirodalma alapján pedig szintén rekonstruálhatók azok a szellemi hatások, melyek meghatározó szerepet játszottak a józsefi abszolutizmus bukását követő évek hazai belpolitikai történéseiben. Szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy a korban a nemzeti nyelv szerepének felértékelődése, az anyanyelvi irodalmi törekvések iránti fokozódó érdeklődés éppenúgy egy folyamat alkotóelemének tekinthető, mint a hazai szakképzés iránti igény megjelenése, beleértve a modern magyarországi közgazdasági és mezőgazdasági irodalom megszületését.¹

¹ A korszakról és a témáról könyvtárnyi irodalom született magyar és külföldi szerzők tollából, ezért csupán néhányat emelek ki a rendelkezésre álló művek közül. Az időszak átfogó hazai művelődéstörténetéhez lásd: Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1980. Az olvasóközönséghez, a hazai könyv- és sajtókultúra fejlődéséhez: Alszeghy Zsolt: *A könyv és olvasója*. In: Domanovszky Sándor – Balanyi György et al. (szerk.): *Magyar Művelődéstörténet* 4. köt. Budapest, 1942. 483–516.; Jancsó Elemér: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és mű-*

Természetesen a korabeli magyar társadalom különböző rétegeinek szellemi hatások iránti fogékonysága nem csak a központi és a helyi kormányzat ösztönzésétől, engedékenységtől, netán korlátozó magatartásától függött. Társadalmi állás és vagyoni helyzet szintén fontos szerepet játszott az új gondolatok befogadásában, terjedésében, hiszen udvari és családi kapcsolatai révén, de nem utolsó sorban anyagi helyzeténél fogva a főnemesség könnyebben gazdagíthatta könyvtárát, még esetleg olyan művekkel is, amelyek tiltólistán szerepeltek a birodalomban. A fennmaradt katalógusok, árverési jegyzékek, hagyatéki leltárak vagy éppen a könyvkötőktől származó számlák ugyanis sokszor töredékességük ellenére is komoly forrásértékkel bírnak a 18. századi magyar fő- és köznemesség könyvkultúrájának, műveltségének, nyelvismeretének, irodalmi ízlésének vizsgálatához.²

velődéstörténeti szerepe a XVIII. században. Kolozsvár, 1936.; Sashegyi Oszkár: *II. József sajtópolitikája. Századok*, 92. évf. (1958) 1. sz. 88–118.; Donáth Regina: *A könyvcenzúra az állam kezében – Mária Terézia és Barkóczy prímás.* Magyar Könyvszemle, 83. évf. (1967) 43–49.; Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Budapest, 1978.; Benda Kálmán: *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon.* In: Benda Kálmán (szerk.): *Emberbarát vagy hazafi?* Budapest, 1978. 287–308.; Kókay György: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában..* Budapest, 1983. A protestantizmus és a felvilágosodás kapcsolatához: van de Graf, G. Henk: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795.* Kolozsvár, 1979.; Kocziány László: *Adatok a felvilágosodás és reformkor eszméinek terjedéséhez Erdélyben.* In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Bukarest, 1980. 169–171.; H. Balázs Éva: *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai.* Századok, 97. évf. (1963) 6. sz. 1187–1206. Az udvar, illetve Gerhard van Swieten szerepére a felvilágosodás íróinak hazai megismerésében, különös tekintettel Montesquieu-re: Uő: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800.* Budapest, 1997. 26–27. A *Collegium Theresianum* és a magyar nemes ifjak képzésével kapcsolatban: Khavanova, Olga: *Elite Education and Politics: Hungarian Nobles at the Viennese Theresianum in the Eighteenth Century.* Sic Itur ad Astra, 12. (2000) 4. sz. 77–90. A francia felvilágosodás magyarországi fogadtatásához: Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* Budapest, 1924.; Köpeczi Béla (szerk.): *„Sorsotok előre nézzétek”.* A francia felvilágosodás és a magyar múlt. Budapest, 1975. A felvilágosodás és az irodalom tekintetében: Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Budapest, 1995.; Fest Sándor: *Pope és a magyar költők.* In: Czigány Lóránt – Korompay H. János (szerk.): *Skóciai Szent Margittól a Walesi bárdokig.* Budapest, 2000. 274–293. A korszakot jellemző személyiségek kapcsán: *Kazinczy Ferenc: Az én életem.* Összegejt. és szerk. Szilágyi Ferenc. Budapest, 1987., *Kazinczy Ferenc levelezése.* 1–22. köt. Kiadta: Váczy János. Budapest, 1890–1923.; H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795).* Budapest, 1967.; *Közgazdaságunk a Széchenyi előtti korszakban. Berzeviczy Gergely élete és művei.* Írta és fordította: Gaál Jenő. Budapest, 1909.; Tessedik, S[amuel]: *Der Landmann in Ungarn, was er ist, und was er seyn könnte.* H. n. 1784.; Penyigey Dénes: *Tessedik Sámuel.* Budapest, 1980.; *Skerlecz Miklós báró művei.* Kiadta: Berényi Pál. Budapest, 1914. A rendkívül gazdag politikai irodalom kritikai szövegkiadása: Benda Kálmán (szerk.): *A magyar jakobinusok iratai.* 1–3. köt. Budapest, 1952–1957. A tárgyalt időszak szelemptörténeti megközelítésben való átfogó vizsgálatához: Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában.* Budapest, 2002.

² A korabeli magyar főúri és köznemesi könyvtárak állományának vizsgálatához: Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században.* Budapest, 1939.; Barcza József: *Egy felvilágosodáskori magyar főúri könyvtár árverése.* Magyar Könyvszemle, 82. évf. (1966) 7. sz. 145–152.; Donáth Regina: *Tiltott könyvek egy Mária Terézia korabeli főúri könyvtárban.* Magyar Könyvszemle, 88. évf. (1972) 210–219.; Fülöp Géza: *A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján. (A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára).* Magyar Könyvszemle, 90. évf. (1974) 249–261. Adalékkal a felvilágosodás francia klasszikusainak olvasottságához a jómódú zalai nemesség körében: Kapiller Imre: *Adatok Zala megye felvilágosodás- és reformkori könyvtárainak történetéhez.* Zalai Gyűjtemény, 21. évf. (1984–1985) 72–73. Érdemes megjegyeznünk, hogy a leg-

Ilyen, a fenti szempontokat figyelembe véve egyáltalán nem elhanyagolható forrásértékű két könyvjegyzék maradt fenn egy fiatal magyar főnemes, Festetics György gróf (1755–1819) könyveiről 1778-ból, vagyis pontosan abból az évből, amikor apja, Festetics Pál (1722–1782) kamarai alelnök akaratával szembeszegülve az egykori theresianumi diák lemondott a horvát királyi tanácsnál Zágrábban viselt posztjáról, s csatlakozott Nádasdy Ferenc gróf huszárezredéhez.³ A jelen tanulmány a folyóirat szabta lehetőségekhez mérten az említett források vizsgálatára tesz kísérletet.

I.

A két említett „katalógus”, mely a Magyar Országos Levéltárban őrzött Festetics családi levéltár könyvtárakkal kapcsolatos iratanyagában (P 274 246. cs.) található, két különböző személy kézírásával készült, de egyikük sem tartalmaz bejegyzést a könyvek tulajdonosától. Az egyik jegyzék a *Bücher Catalog des Gnädigen Herrn Grafen George v. Festetics 1778*, míg a másik a *Catalogue des Livres du Comte George Festetics* címet viseli. A felsorolt műveket tekintve nincs közöttük eltérés, csupán az a különbség, hogy a német címmel

gazdagabb zalai köznemesi családfő, Inkey Boldizsár halálakor 1792-ben tizenhat francia nyelvű könyvet regisztráltak a vármegye kiküldött gyámügyi tisztviselői: Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: ZML) Inkey Boldizsár árvái javainak összeírása 1792-ben. További adalékokkal lásd még: Kókay György: *A könyv és könyvtár szerepe Bessenyei György életében*. Magyar Könyvszemle, 113. évf. (1997) 2. sz. 225–229.; Granasztói Olga: *A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében*. Magyar Könyvszemle, 116. évf. (2000) 1. sz. 43–69.; Héjja Julianna Erika: *Egy XVIII. századi Békés vármegyei kismemes, Hrabovszky László olvasmányai*. Magyar Könyvszemle, 117. évf. (2001) 3. sz. 351–355.; Szelestey N. László: *Egy esztergomi köznemes, Somogyi János (1782) könyvtára*. Magyar Könyvszemle, 119. évf. 2003. 1. 105–116. Ojtozi Eszter: *Adatok gróf Desseuffy József könyvtáráról*. Magyar Könyvszemle, 120. évf. (2004) 4. sz. 392–395. A Bécsben élő és az udvarhoz kötődő magyar nemesség olvasmányaival kapcsolatban feltétlenül adalékkal szolgálnak Festetics Pál bécsi könyvkötőtől származó számlái. 1761 júliusában Mária Terézia királynő magyar ügyekben nélkülözhetetlen embere már rendelkezett Montesquieu két meghatározó jelentőségű munkájával, a *Perzsa levelekkel* és *A törvények szellemével*. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Festetics Levéltár (a továbbiakban: Levt.) P 274 256. cs. f. 27. Egy hónappal később Voltaire több, közelebbről meg nem jelölt művét kapta vissza a könyvkötőtől: uo. f. 29. Úgy tűnik, hogy ebben az időben a Bécsben élő magyarok könyveket is kölcsönöztek egymásnak, amit egy Festetics Pál részére kiadott „Richtig empfangen. Graf Bethlen” aláírású elismervény is igazol négy könyvről, közte Montesquieu *Perzsa levelek* című munkájával, valamint Pompadour márkinő életét bemutató művel: *Histoire du Madame la Marquise de Pompadour*. Londres, 1759. Feltehetően a Bécsben élő, katolizált Bethlen Gábor grófról van szó: uo. f. 63. Az 1764. június 24-i számla szerint Thomas Hobbes több művével is rendelkezett: uo. f. 34v. A család másik, vagyis a tolnai ágán Festetics József tábornok leszármazottjai, akik 1766-ban kaptak grófi címet, a baltavári kastélyuk könyvtárának állományáról nagy valószínűséggel 1770 és 1775 között készített katalógus szerint szintén rendelkeztek meghatározó jelentőségű filozófiai munkákkal. Megemlíthetjük Christian Thomasiust, akinek több műve is fellelhető volt Baltaváron, így az *Einleitung zur sitten Lehre* 1696-os hallei kiadása, vagy éppen Rousseau 1743 és 1765 között megjelent három különböző filozófiai tárgyú műve. A Festetics család keszthelyi ágának történetéhez lásd: Szabó Dezső: *A herceg Festetics család története*. Budapest, 1928. Festetics György és a kor művelt nemesi rétegeinek francia és angol szerzők iránti érdeklődéséhez újabb adalékokkal: Kurucz György: *Irodalmunk „jó embere”*. Festetics György és a magyar felvilágosodás. Magyar Napló, 18. évf. (2006) 5. sz. 18–26.

³ Festetics katonai pályára lépéséhez lásd Nádasdy Ferenc gróf 1778. július 27-én Varasdról kelt magyar nyelvű levelét, melyben értesíti a fiatal grófot, hogy örömmel veszi, ha ezrede „ilyen érdemes taggal szaporíttatik.” MOL Festetics Levt. P 246 1. cs. f. 430.

megjelölt lista többnyire a szerzők nevét, a művek címét, kötetszámot, a kiadás helyét és évét is tartalmazza. Mivel nem maradt fenn utasítás könyveinek katalogizálásáról, viszont a datálás a fiatal gróf említett döntésének évével megegyezik, joggal feltételezhetjük, hogy e jegyzékek a család sági és keszthelyi kastélyában található könyvtáraktól függetlenül, a Zágrábban éppen nála lévő kisebb magánkönyvtáráról adnak áttekintést.

Egyértelműnek látszik az is, hogy a fiatal gróf utasítása nyomán 1778. május 15. után került sor az említett két katalógus összeállítására, hiszen az e napon Ságon (Sopron megye) kelt kölcsönzési jegyzék szerint összesen huszonhét szerző munkáját vette ki a sági kastély könyvtárából, s e művek mindegyike szerepel a két említett jegyzékben.⁴ A rendelkezésre álló adatok alapján tehát azonnal megállapítható, hogy e könyvek egy részét a családi könyvtár állományából vette ki, azonban a művek jóval nagyobb hányadát ő maga vásárolta. A fiatal, ekkor mindössze huszonhárom éves Festetics György könyvtáráról készült két jegyzék egyébként összesen 388 tételt tartalmaz. A köteteket méretük (*octo, quarto, duodecimo, folio*), továbbá nyelv (*gallica, anglica, germanica, italica, hungarica*), valamint tematika (*historia, lingua, philosophia, politica, militaria, poetica, belles lettres*) szerint csoportosították. Valóban fontos művelődéstörténeti adalékot jelentene, ha e különleges könyvállomány kialakulásának folyamatát és részleteit – az említett sági kölcsönzést leszámítva –, pontosan rekonstruálni tudnánk, de pillanatnyilag nem ismerünk olyan forrásokat, amelyek alapján ez lehetséges lenne.

A Festetics család tudatos könyvtárfejlesztői tevékenységét illetően viszont mégis rendelkezünk közvetett forrással, mégpedig azzal a francia nyelvű annotált bibliográfiával, mely ma is megtalálható az egyesített egykori családi könyvtárak anyagában, a mai Helikon Könyvtárban.⁵ A *Conseils pour former une bibliotheque peu nombreuse mais choisie* címmel 1756-ban Berlinben kiadott kötet⁶ két részből áll, s az első rész nyugat-európai szerzők tollából született 17–18. századi filozófiai, politikai, irodalmi, történeti művekről ad áttekintést, a második rész viszont csakis francia nyelven megjelent munkákról ad tájékoztatást. A két rész tematikus bontásban tárgyalja a kor meghatározó filozófiai, történelmi, irodalmi, természettudományos műveit, lehetővé téve ezáltal a kor felvilágosult igényeihez igazodó modern könyvtárállomány kialakítását. A kötet külön érdekessége, hogy számos olyan író neve, illetve műveik címe van aláhúzva benne, melyek az egykori Festetics családi könyvtár állományában most is fellelhetők, illetve egy részük a jelen írás tárgyául szolgáló könyvjegyzékben is előfordulnak. Természetesen ma már nem dönthető el, hogy ki volt az, aki az adott műveket megjelölte. Lehetett maga Festetics Pál vagy éppen György fia nevelője, a család későbbi könyvtárosa, Nagy Jeromos piarista szerzetes is.

Nincs most lehetőségünk a bibliográfia részletes áttekintésére, azonban az aláhúzások alapján rekonstruálható rendszer mindenképpen figyelmet érdemel. Mindenekelőtt azt ál-

⁴ Az „Ex Bibliotheca Shágiensi sua excellentiae exceptorum, per iuvenem C. Georgicum” címet viselő irat szerint többek között ekkor vette ki John Locke kormányzásról írt művének francia fordítását: Locke, [Jean]: *Du gouvernement civil*. Trad. de l'anglois. 5. éd. rev. Amsterdam, 1755. MOL Festetics Lev. P 274 246. cs. f. 93.

⁵ Klempa Károly, a Festeticsek keszthelyi ágának utolsó könyvtárosa a két háború között megjelent ismertetőjében nem elemzi Festetics Pál könyvtárfejlesztő tevékenységét, csupán arra utal, hogy Pál apja, György nagyapja, Festetics Kristóf septemvir alapította a családi bibliotékát. Klempa Károly: *A keszthelyi Festetics könyvtár*. Keszthely, é. n. (1938. ?). 5–7.

⁶ Martiniere: *Conseils pour former une bibliotheque peu nombreuse mais choisie. Nouv. éd. Suivie de l'introduction générale ... par M. de –*. Berlin, 1756.

lapíthatjuk meg, hogy a korban szinte kötelezőnek tekintett ókori szerzők⁷ mellett kimondottan feltűnő a felvilágosodás meghatározó jelentőségű alakjainak kiválasztása, így mindenekelőtt Descartes, Newton, Locke, Wolff, Thomasius, Pufendorf, Burlamaqui, Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Hume. Önmagáért beszél az is, hogy Corneille, Racine, Molière, Crébillon mellett a megjelöltek között találjuk Alexander Pope angol költőt is, akinek nagyhatalás tankölteménye, az *Ember próbája* komoly befolyást gyakorolt korabeli irodalmunkra is.⁸ A Festetics család iskolaalapító és karitatív tevékenységének ismeretében ráadásul az sem lehetett véletlen, hogy az aláhúzott művek közt találunk két olyan francia nyelvű értekezést is, melyek iskolaalapítással és jótékonykodással kapcsolatban adnak útmutatást.⁹

A fiatal Festetics György könyvtáráról 1778-ban összeállított katalógus tehát részben a fenti bibliográfia alapján történt kiválasztást is tükrözi, de természetesen attól függetlenül a korábbi tanulóévek és a bécsi szellemi közeg hatása is megfigyelhető. Erre vall mindenekelőtt az, hogy két egykori theresianumi tanára, Martini és Sonnenfels több művével is rendelkezett. Karl Anton Martini jogfilozófiai tankönyvei a klasszikus természetjogi gondolkodók meghatározó szerepére engednek következtetni, s ilymódon Festetics világlátására is befolyással voltak a Martini hivatkozásaiban előforduló szerzők, így Grotius, Hobbes, Wolff, Thomasius, Pufendorf és követőik munkássága.¹⁰ Mindenképpen ezzel magyarázható, hogy az adott időben Festetics György könyvei közt találjuk Hugo Grotiusnak a háborúval és békével kapcsolatos nagy művének egy kései, francia nyelvű kiadását, továbbá Samuel Pufendorf két munkáját francia, illetve latin nyelven.¹¹

Joseph Sonnenfels, Mária Terézia felvilágosult abszolutista rendszerének kulcsfigurája filozófiai, pénzügyi, közgazdasági művek sorával képviseltette magát Festetics könyvtárában. Az *előítélet nélküli ember* című könyve mellett külön figyelmet érdemel *A haza szerezteiről* című írása, melyet a theresianumi tanár Mária Terézia királynőnek ajánlott. Ez utóbbi értekezésében a szerző ókori példától saját koráig vizsgálja a problémát. Jellemző,

⁷ Érdekes módon utóbb a fiatal Festetics könyvtárában viszonylag kevés volt az ókori szerzőktől származó munka: *Aristotelis opera omnia graece et latine. Doctissimorum virorum interpretatione ...* tom. 1–4. Paris, 1654.; Tacitus, Cornelius: *Opera.* tom. 1–3. Paris, 1760.; Petronius, Titus: *Satiricon.* Amsterdam, 1700. A harmadik antik auctor, Polübiosz műveinek jelentőségéhez lásd a dolgozat további részeit Festetics bécsi tanulmányai kapcsán.

⁸ Fest: *Pope és a magyar költők.* i. m.

⁹ *Projet d'un établissement en faveur des pauvres.* Paris, 1746.; *Mémoire pour l'établissement d'une École de Charité.* Paris, 1747.

¹⁰ Lásd főként Martini *De lege naturali positiones in usum auditorii Vindobonensis* 1772-ben Bécsben kiadott művének *De ortu et progressu jurisprudentiae naturalis* című fejezetét. Festetics egyébként még Martini *De lege naturali exercitationes* 1770-es bécsi kiadásával is rendelkezett, jöllehet ez a kiadás ma már nincs meg az egykori családi könyvtárban, csak a mű 1800. évi, Budán megjelentetett hatodik kiadása. Festetics birtokában volt még Martininak egy harmadik műve is: Martinus, Carolus Antonius de: *Positiones de jure civitatis in usum auditorii Vindobonensis.* Ed. 2. Vindobonae, 1773. Bécsi jogi tanulmányaihoz kapcsolódik könyvtárában egy másik munka is: Börner, Georg Gottlieb: *Erläuterung des r[ömischen] deutschen Staats Rechts nach Anleitung und Grundsätze.* Theil 1–2. Regensburg, 1761–1764.

¹¹ Grotius, Hugo: *Le drois de la guerre et de la paix.* tom. 1–2. Basle, 1768.; Pufendorf, Samuel L. B.: *Suite de l' introduction a l'histoire des principaux etats de l'Europe.* tom. 1–4. Utrecht, 1689.; uő.: *Jus Naturae et Gentium.* tom. 1–2. Frankofurti et Lipsiae, 1759. Magától értetődően Burlamaqui munkássága sem volt ismeretlen Festetics előtt, hiszen könyvtárának katalógusa a svájci jogtudós halála után megjelent egyik művét is említi: Burlamaqui, Jean Jacques: *Principes du Droit Naturel.* Nouv. éd. Geneve et Copenhague, 1762.

hogy Rousseau-nak az Enciklopédiában írt címszavára is hivatkozik.¹² Figyelemre méltó, ahogyan egyszerű, de pontos lélektani okát adja annak, hogy miből fakad a patriotizmus, illetve mely tényezők nélkülözhetetlenek a patriotizmus kialakulásához, erősödéséhez, ami lényegében az egyéni boldogság és a helyi baráti közösség meglétének vagy nem létének függvénye.¹³

A Habsburg Birodalom határain túli világ pénzügyi, közgazdasági jellemzőit azonban elsősorban francia nyelvű értekezésekből ismerhette meg Festetics.¹⁴ Könyvtára a bécsi iskolai éveket követő szakirányú érdeklődését is tükrözi, hiszen ekkor már Adam Smith *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* című klasszikus művének az eredeti angol kiadással szinte egy időben megjelent német fordításának első részét is megvásárolta.¹⁵ A thesianumi tanterv részét képező mezőgazdasági ismeretek oktatásával kapcsolatos *Tervezet* szintén fellelhető volt könyvtárában,¹⁶ mely lényegében az iskola gyakorlati, közhasznú ismeretek tanítására irányuló célkitűzését jellemzi, s aminek értelmében minden művelt nemes ifjúnak rendelkeznie kellett általános természetéstechnikai és birtokigazgatási ismeretekkel.¹⁷ Éppen ezért nem lehetett véletlen, hogy a jezsuita tanintézetek könyvtáraihoz hasonlóan Festetics John Mills összefoglaló angol mezőgazdasági szakkönyvét, az *A New and Complete System of Practical Husbandry* német nyelvű kiadását szintén beszerezte.¹⁸ A központi kormányzatnak az agrártermelést támogató politikáját illetően annak szellemi háttéréhez további külföldi példákkal szolgálhatott két francia nyelvű

¹² Festetics György Sonnenfels alábbi műveivel rendelkezett: *Von der Urbanität der Künstler*. Wien, 1761.; *Sätze aus der Polizey-, Handlung und Finanz Wissenschaften*. Wien, 1769.; *Grundsätze der Polizey-, Handlung- und Finanz Wissenschaften*. Theil 1–3. Wien, 1770–1776.; *Ueber die Liebe des Vaterlandes*. Wien, 1771.; *Der Mann ohne Vorurtheil*. Bd. 1–3. Frankfurt u. Leipzig, 1773.; *Von dem Ursprungen und Wachstum der Handlung*. Wien, 1769. A patriotizmus problémájához kapcsolódóan Festetics könyvei közt találjuk az alábbi munkát: *Lettres sur l'esprit de patriotisme sur l'idée d'un Roy Patriote*. Edinburgh, 1750.

¹³ „Die kleinen Kreise der Freundschaft, die vertraulichen Innungen des Vergnügens, werden die Pflanzschule des Patriotismus, man liebet sein Vaterland, wie man gute Gesellschaft liebet.” Sonnenfels: *Ueber die ...* 106.

¹⁴ *Essai analytique sur la richesse et sur l'impôrt*. Londres–Paris–Nantes, 1767.; *Éléments du commerce*. Nouv. éd partie 1–2. Leyde, 1766. Ez utóbbi munka az ókortól a 18. századig tekinti át a kereskedelmet befolyásoló tényezőket, beleértve a hitel- és az árfolyamváltozások szerepét. A kötetben Festetics számos részt jelölt. Lásd még a szerző megjelölése nélkül közzétett további két munkát: *Essais sur les Principes des finances*. Londres, 1769.; *Reflexions politiques sur les finances et le commerce*. tom. 1–2. La Haye, 1740.

¹⁵ Smith, Adam: *Untersuchung der Natur und Ursachen von Nationalreichtümern*. Bd. 1–2. Leipzig, 1776–1778.

¹⁶ *Entwurf der oekonomischen Kenntnisse, welche in dem kaiserlichen königlichen Theresianum der adelichen Jugend beygebracht werden*. Wien, 1773.

¹⁷ „Der Unterricht für einen adelichen Jüngling muss in dieser Wissenschaft so weit gehen, dass er die Wirtschaft seines Landgutes gründlich verstehe. Er muss in der Stand gesetzt werden, dass er sie zu betreiben, nach dem Umständen zu verbessern, seine Beamten und Untergeordneten zu übersehen, die Wirtschaftbücher, ihren Inhalt, oder, was er sonst höret, richtig zu beurtheilen wisse.” *Entwurf ...* 7.

¹⁸ Mills, Johann: *Vollständiger Lehrbegriff von der praktischen Feldwirtschaft, nach der alten und neuen Einrichtung, soweit sie sich auf die Erfahrung gründet*. Bd. 1–5. Leipzig, 1764–1766. A mondottakat igazolja, hogy Mills könyve az egykori jezsuita egyetem, a mai ELTE Egyetemi Könyvtárában szintén megtalálható.

munka,¹⁹ illetve Festetics könyvtárából sem hiányozhatott Duhamel du Monceau kétrészes összefoglaló mezőgazdasági műve, az *Elements d'Agriculture* 1762-es párizsi kiadása.

A theresianumi oktatás rendkívül összetett és sokoldalú jellege, azaz az állam igényeinek megfelelő képzési területek tükröződnek a *militaria* szekcióban található művek sorában is. Ez egyúttal arra is magyarázatot ad, vajon Nádasdy gróf miért tartotta valóban „érdemesnek” az ifjú Festeticset a katonai szolgálatra, jóllehet korábban pénzügyi, kamarai hivatalokban szolgált.²⁰ Az ifjú gróf könyvei ugyanis arról vallanak, hogy a bécsi évek alatt katonai erődítési tervezést, tüzérségi, hadtáp-, továbbá harcászati és vezénylési ismereteket is el kellett sajátítania.²¹ A hadtörténeti munkák szerzői közt mindenekelőtt Polübioszt említhetjük, illetve rendkívül figyelemre méltó Flavius Vegetius művének 1550-es kiadása is.²² A hadászati elveket taglaló korábbi művek közé tartozik még Jean de Billon alkotása 1613-ból.²³ Három évezred katonai eseményeiről egy háromkötetes francia nyelvű kézikönyv adott áttekintést,²⁴ míg Montecuccoli *Memoires ou principes de l'art militaire* 1712-es párizsi kiadása szintén a bécsi hadtudományi oktatás tananyagára utal. Ugyancsak a császári királyi hadsereg tisztikarának képzéséhez nyújtott segítséget egy francia nyelvű, de Bécs-

¹⁹ Bertrand, J[ean]: *De l'esprit de la legislation pour encourager l'agriculture*. Berne, 1766. További adalékkal úó: *De l'eau relativement a l'economie rustique, ou traite de l'irigation des Prés*. Avignon–Lyon, 1764.

²⁰ Festetics hivatali tevékenységéhez köthető, hogy például Kinsky gróf *Erinnerung über einen wichtigen Gegenstand von einen Böhmen* című, 1773-ban Prágában kiadott könyvét is említi katalógusa, jóllehet ez az írás ma már nincs meg az egykori családi könyvtárban. Ugyanígy hivatali munkájára enged következtetni, hogy számos törvény- és rendeletárat is találunk könyvei közt: *Katherinä der Zweiten Kaiserin ... von Russland Instruction für die zur Verfertigung des Entwurfs zu einem neuen Gesetzbuche verordnete Comission*. Riga–Mietau, 1769., Zinzendorf, Ludwig von: *Finanz Vorschläge ...* Wien, 1759.; *Constitutio criminalis Theresiana, oder Mariä Theresiä ... peinliche Gerichtsordnung*. Wien, 1769.; *Karl Emanuels, König von Sardinien Gesetze und Verordnungen*. Übers. Dominicus Ziegler. Augsburg, 1777. Természetesen ide tartoznak még az udvari kamara nyomtatott rendelkezései vagy a különböző központi vám- és kereskedelmi rendeletek, melyeket szintén említi a katalógus.

²¹ Izzo, J[ean]: *Elemens de l'architecture militaire à l'usage de cavaliers du Collège Royal Thérésien par –*. Nouv. éd. corr. augm. par l'auteur, et traduit du latin en françois ... Vienne, 1772. Ugyanezen szerzőtől egy másik tankönyv: *Elemens de l'architecture civile à l'usage de cavaliers du Collège Roial Thérésien par –*. Nouv. éd. corr. augm. par l'auteur, et traduit du latin en françois ... Vienne, 1772. További kiegészítő ismeretekkel szolgált Festetics számára: Belidor, Bernard Forest de: *La Science des Ingenieurs dans la conduite des travaux de fortification et d'architecture civile*. La Haye, 1754. Festetics György e tárgyból tett theresianumi vizsgája szintén szerepel a katalógusban: *Tentamen Publicum ex Logica, Metaphysica, Architectura Civili et Militari ... subibit Illustrissimus Dominus Comes Georgius Festetics de Tolna*. Viennae, 1772. A theresianumi képzés összetettségének illusztrálására említhetjük, hogy Festetics könyvtárában találjuk Johann Daniel Preissler három rajzkönyvét is: MOL P 274 246. cs. f. 546.

²² Polibios: *De Militia Romana*. Norimbergae, 1731. Polübiosznak Jean Charles de Folard kommentárjaival kiegészített 1729-es amszterdami kiadásával is rendelkezett Festetics, azonban az egykori családi könyvtárban ma már csak egy későbbi kiadás lelhető fel. Folard, de [Jean Charles]: *Mémoires militaires sur les grecs et les romains, pour servir de suite et d'éclaircissement à l'Histoire de Polibe*. tom. 1–2. Lyon, 1760. További adalékként említhetünk egy másik munkát Festetics katalógusából: *Flavii Vegetii renati viri illustris de re militari*. Coloniae, 1524.

²³ Billon, Jean de: *Les principes de l'art militaire, ou il est sommairement traicte de la plus part des charges et devoirs des hommes qui sont en une armée ...* Lyon, 1613.

²⁴ *Dictionnaire historique des sieges et batailles memorables de l'histoire ancienne et moderne, ou anecdotes militaires de tous les peuples du monde*. 1–3. tom. Paris, 1771.

ben kiadott értekezés, illetve Feuquire márki visszaemlékezései.²⁵ Ki kell még emelnünk egy rendkívül alapos ismereteket nyújtó, erődítési ábrákkal, pozicionális mintákkal illusztrált francia szakkönyvet 1734-ből, a hétéves háború diplomáciai és katonai aspektusait taglaló francia nyelvű munkát, továbbá egy Frankfurtban és Lipcsében kiadott átfogó elemzést a nagy riválisról, a porosz hadseregről.²⁶ Ugyanakkor a *Theresianum*tól függetlenül, Festetics György saját érdeklődésének tulajdoníthatóan kerültek be könyvtárába II. Rákóczi Ferenc visszaemlékezései, illetve a 18. század elejének magyar rendi függetlenségi harcának története.²⁷

A természettudományos művek jórészt Festetics tanulmányaihoz kötődnek. A legtöbb ilyen munka egykori theresianumi jezsuita tanára, Makó Pál nevéhez fűződik, akinek 1766 és 1769 között Bécsben kiadott matematikai, fizikai, logikai tárgyú műveivel rendelkezett. Ide sorolhatjuk még egy másik, több spanyolországi egyetemen is tanító jezsuita professzor művét, továbbá egy franciából fordított gyakorlati matematikai szakkönyvet.²⁸ Ignaz Born 1772-ben Prágában kiadott *Index fossilium* című munkáját szintén feltüntetni a katalógus, míg a földrajzi tárgyú művek közül egy, a jezsuita rend dél-amerikai missziós tevékenységét bemutató munkát, illetve Büsching alapos bibliográfiával ellátott geográfiai szakkönyvét emelhetjük ki.²⁹ A katalógus egy figyelemre méltó orvosi szakkönyvet említ, Johann Georg Zimmermann *Erfahrung in der Arzneykunst* címmel 1762-ben Zürichben kiadott munkáját.

²⁵ *Traite de la tactique ou methode artificiale par l'ordonance des troupes*. Vienne, 1769.; Feuquire, Marquis [Antoine de Pas] de : *Memoires de –. Contentans ses Maximes sur la Guerre et L'Application des Exemples aux Maximes ...* tom. 1–4. Amsterdam, 1751. Ez utóbbi munka 1750-es londoni kiadása is Festetics birtokában volt. További figyelemre méltó munkák Festetics katalógusából: La Cointe: *Commentaires sur la retraite des dix-mille de Xénophone ou nouveau traité de la guerre. A l'usage des jeunes officiers*. tom. 1–2. Paris, 1766.; Faesch, G[eorg] R[udolph]: *Regles et principes de l'art et la guerre des meilleurs auteurs qui ont écrit sur cette science recuillis par –*. tom. 1–2. Leipzig, 1771.; Quincy, de: *Ausführliche und in Fünff Theilen abgehandelte Kriegs-Kunst in sich enthaltend Nothwendige Unterweisungen und Grund-Regeln ... so wohl auch bey Belagerungen und Feldschlachten, als auch Marschen ... wohl zu gebrauchen, Nebst einer Beschreibung den Artillerie-Dienst, Minir-Wissenschaft ... übers. von Georg Christoph Jäger*. Nürnberg, 1745. A fordító ezt a munkát Seckendorf tábornagynak ajánlotta.

²⁶ *Le parfait ingenieur François, ou la fortification offensive et défensive ...* Amsterdam, 1734. A hétéves háborúról összefoglalás: *Le point d'appui entre les principales puissances de l'Europe, ou tableau militaire, politique, critique, impartial ...* Liege, 1759. A porosz hadseregről: *La tactique ou discipline selon les nouveaux reglemens Prussiens*. tom. 1–2. Francfort–Leipzig, 1770.

²⁷ *Histoire des revolutions de Hongrie, ou l'on donne une idée juste de son légitime gouvernement. Avec les memoires du Prince Rakoczy ... Depuis 1703, jusqu'a sa fin et ceux du Comte Betlem Niklos ...* tom. 1–2. La Haye, 1739.

²⁸ Bonaventure [?]: *Amusemens philosophique ... sur diverses parties des sciences, et principalement de la physique et des mathematiques*. Amsterdam, 1763.; Bion, Nicolaus: *Neueröffnete Mathematische Werkschule, oder gründliche Anweisung ...* aus dem französischen übers. 5. Aufl. Nürnberg, 1765.

²⁹ Charlevoix, Franz Xaver: *Geschichte von Paraguay und dem Missionswerke der Jesuiten in diesem Lande aus dem Französischen des ...* 1–2. Bd. Nürnberg, 1768.; Büsching, Anton Friedrich: *Vorbereitung zur gründlichen und nützlichen Kenntniss der geographischen Beschaffenheit und Staatsverfassung der Europäischen Reiche und Republiken ...* 3. Aufl. Hamburg, 1761.

II.

Mint az eddigiekből is láhattuk, a különböző tárgyak elsajátítása, egyáltalán az elvárások szerinti ideál megkövetelte több nyelv magas szintű ismeretét. Festetics György, aki még nevelőjétől megtanult németül, latinul és franciául, e három nyelv esetében csupán alapvető kézikönyvekkel rendelkezett, így pl. Annibale Antonini három nyelvű (olasz, latin, francia) kéziszótárával, Francisco Sobrino spanyol–francia szótárával vagy egy francia szinonima-gyűjteménnyel és Gottsched német nyelvkönyvével.³⁰ Mindemellett a bécsi iskola rendkívüli követelményrendszerét s így a korban még művelt főnemesi körökben is egyedinek számító nyelvismeret megalapozását tanúsítja két angol nyelvkönyv. Az egyik egy igen korai munka, szerzője Elia Greiffenhahn, míg a másik, egy londoni angol nyelvtanár, John King német tanulók számára átdolgozott nyelvkönyve.³¹ A két nyelvkönyv német fonetikus átírást alkalmaz a kiejtési gyakorlatokhoz, a leíró nyelvtani részben pedig latin nyelvtani terminológiát.³² Találunk bennük még szöszedetet, párbeszédmintákat úriemberekkel, hölgyekkel, s természetesen szolgálkkal való társalgáshoz, továbbá az ország jobb megismerését szolgáló anekdotákat, illusztratív szövegeket is.

A széleskörű nyelvismeret, illetve a bécsi tanulóévek Festetics irodalmi ízlésére is hatással voltak.³³ Korábban utaltunk arra, hogy Alexander Pope műveit már az apa, Festetics Pál is olvasta, így magától értetődő, hogy az angol költőnek a magyarországi felvilágosodásra is befolyást gyakorló *Essay on Man* című tanköltevénye, igaz, francia nyelven, de

³⁰ Antonini, Annibale: *Dizionario italiano, latino, e francese*. Venezia, 1766.; Sobrino, Francisco: *Dictionario de las lenguas Espanolla y Francesa*. tom. 1–2. Brussellas, 1734.; Vayrac: *Nouvelle grammaire espagnole*. Par M. l' Abbé. Paris, 1714. Ez a könyv és Sobrino szótára arra enged következtetni, hogy Festetics spanyolul is tanult. *Synonymes françois, Leurs différentes significations, & le choix qu'il en faut pour parler avec justesse*. Par M. l'Abbé Girard et *Traité de la prosodie françoise*, Par M. l'Abbé d'Olivet. Nouv. éd. Francfort, 1762.; *Essai grammatical qui contient en abrégé les parties de l'oraison de remarques sur l'ortographe, sur la prosodie, sur la germanismes, et sur la syntaxe*. Vienne, 1766., Gottsched, [Johann Christoph]: *Kern der deutscher Sprachkunst ... zum Gebrauche der Jugend*. 5. Aufl. Leipzig, 1766. Érdemes megemlítenünk, hogy Gottsched írt előszót Helvetius *De l'esprit* című művének német nyelvű kiadásához, amely szintén megtalálható volt Festetics könyvei között. *Discurs über den Geist des Menschen. Aus dem französischen übers. v. Johann Christoph Forkert*, Vorr. Johann Christoph Gottsched. Leipzig–Liegnitz, 1760.

³¹ Greiffenhahn, Elia M[?]: *Wohleingerichtete Englische grammatica literatorum, wodurch ein Teutscher, der den Studiis ergeben, ohne grosse Mühe und in kurzer Zeit, zu einer Gründlichen Wissenschaft der überaus nutzbaren Englischen Sprache gelangen kan.* (sic) Jena, 1741.; König, Johann: *Der getreue Englische Wegweiser, oder gründliche Anweisung zur Englischen Sprache für die Deutschen*. 8. verb., verm. Aufl. Leipzig, 1768. Ez utóbbi nyelvkönyv eredeti címe: *The English Guide for Germans: ... first published by John King, Teacher of that Language in London*.

³² Érdemes kiemelniünk John King könyvéből egy, a korra még jellemző példamondatot. A *Verbum passivum* egyik példamondata így hangzik: „Will the fellow be hanged or beheaded? – Wird der Kerl gehenkt (sic) oder enthauptet?” König: *Der Getreue Englische Wegweiser*, 173.

³³ *Materia tentaminis publici quod ex anni hujus scholastici praelectionibus in Collegio Regio Theresiano subibit Illustrissimus Dominus Georgius Comes Festetics de Tolna*. Viennae, 1773. Festetics kinyomtatott vizsgadolgozatai közül e kötet harmadik része egy latin nyelvű, százhusz kérdésből álló irodalomtörténeti tételsort tartalmaz. Ennek alapján Festeticsnek az óperzsa misztikus irodalomtól kezdve, a bibliai szerzőkön és a latin egyházatyákon keresztül minden évszázad irodalmi sajátosságairól számot kellett adnia, de ismernie kellett kora valamennyi híres könyvtárát, továbbá a könyvnyomtatás történetét és technikáját is. A tételsor külön érdekessége, hogy Festeticsnek a kínai, japán és koreai irodalommal kapcsolatos ismereteiről is számot kellett adnia.

szintén megtalálható volt könyvtárában.³⁴ A feltűnően nagy számú angol nyelvű szépirodalmi kötet, melyek külön érdekessége, hogy jó néhányat nem a szigetországban, hanem valamelyik német városban adtak ki, mindenképpen arra enged következtetni, hogy ezeket a műveket eredetiben olvasta. Példaként említhetjük Defoe *Robinson Crusoe* című könyvét, mely igen sok aláhúzást, lapszéli jegyzetet tartalmaz Festetics kézírásával, így különböző angol szavak és kifejezések német megfelelőjével.³⁵ A drámaírók közül William Shakespeare összes műveinek angol nyelvű kiadásával, továbbá John Dryden öt színművével rendelkezett.³⁶ A satirikus művek közül mindössze egyet találunk, Samuel Butler *Hudibras*ának 1750-ből származó londoni kiadását. Mindemellett nem hiányoztak Festetics könyvtárából Edward Young művei, aki a 18. század közepén a „holdfény és melankólia” irodalmi meghonosítójaként vált népszerűvé a korabeli Európában.³⁷ Young *Esti gondolatok* című moralizáló ciklusának magyarországi népszerűségét egyébként Kazinczy is megemlíti önéletírásában, megerősítve, hogy művelt magyar nemesi és értelmiségi környezetben elengedhetetlen volt Young ismerete.³⁸ Az európai irodalmi divat hatásának tulajdoníthatjuk, hogy a prózai munkák között Laurence Sterne *Szentimentális utazás* című könyvét, továbbá az angol szerző még négy másik alkotását is tartalmazta a fiatal gróf könyvtára, beleértve a regénytechnikai szempontból ma is egyedi műnek tekinthető *Tristram Shandyt*.³⁹ Mindemellett Goldsmith-nek is hazai olvasója volt Festetics, hiszen a *Wakefieldi lelkész* angol és francia nyelvű kiadásával egyaránt rendelkezett,⁴⁰ csakúgy, mint Henry Fiel-

³⁴ Pope, Alexander: *Essai sur l'Homme, Poeme Philosophique*. Amsterdam, 1762. Pope gyűjteményes kötetét eredetiben később szerezte meg könyvtára számára: *The Poetical Works*. vols.1–4. Edinburgh, 1773. Figyelemreméltó, hogy könyvei közt ekkor még nem szerepel Pope művének Bessenyei által 1772-ben közzétett fordítása.

³⁵ Defoe, Daniel: *The Life and Most Surprising Adventures of Robinson Crusoe, of York, Mariner*. 9th ed. Birmingham, n.d.

³⁶ Shakespeare, William: *The Works of ...* vols. 1–12, London, 1772. John Dryden említett színdarabjainak 1735-ös kiadásában szerzőként egy bizonyos Mr. Trident szerepel: *The Wild Gallant*. London, 1735.; *Aurenge Zebe*. London, 1735.; *Tyrannic Love, or Regal Martyr*. London, 1735.; *Oedipus. A Tragedy*. London, 1735.; *Limberham, or the Kind Keeper*. London, 1735.

³⁷ Festetics könyvtára Edward Young következő műveit tartalmazta: Young, Edward: *The Works of ...* vols. 1–4, London, 1774. A családi könyvtárban Young további művei is fellelhetők: *Poems on Several Occasions*. Edinburgh, 1773.; *Ueber den Geist der Originalwerke*. Leipzig, 1787.; *Les Nuits. Trad. M. Le Tourneur*. tom. 1–2. Paris, 1791.

³⁸ Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*, 260.

³⁹ *A Sentimental Journey through France and Italy by Mr. Yorick*. vol. 1. New Ed. n.d.; Sterne, Laurence: *Predigten*. Bd. 1–2. Zürich, 1773.; Sterne, Lorenz: *–s Briefe an seine vertrauteste Freunde ... Hrsq. von seiner Tochter, Madame Medalle*. Leipzig, 1776.; *Letters from Yorick to Eliza*. Altenburgh, 1776.; Sterne, Laurence: *The Life and Opinions of Tristram Shandy*. vols. 1–2. London, n.d. Ugyanítt kell említenünk egy másik német nyelvű munkát: *Beiträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens. Aus dem Archiven der Natur gezogen*. Leipzig, 1770. A szellemes nevelési útmutatóban jellemző a Festetics által megjelölt rész: „... diesem Kinde meines Geistes wenigstens allen den Verstand, Witz und guten Humor, und alle die Empfindung, Gutherzigkeit, und Wohlgesinntheit, womit mich der Himmel bey meiner Versendung in diese Unterwelt auszusteuren für gut befunden hat, so freygebig mitzuthellen als die Klugheit, *(welche will, dass ein Vater auch noch etwas für sich selbst behalten solle) nur immer gestatten konnte.” A német szövegben angolul jelenik meg a Sterne-t jellemző kiszólás: „Yorick – alas, poor Yorick”, 194.

⁴⁰ Goldsmith, Oliver: *Le ministre de Wakefield*. tom. 1–2. Londres–Paris, 1767.; uő.: *The Vicar of Wakefield ...* New ed. Berlin, 1769.

ding legismertebb regényével, a *Tom Jonesszal*.⁴¹ Úgy tűnik, Samuel Richardson *Pamelája* nemcsak a szigetországi olvasókat hódította meg, hanem művelt magyar főnemeseknek is kezébe került ez a mű. Festetics a könyv francia nyelvű kiadását forgatta, de az angol szerző egy másik írását már eredetiben olvasta.⁴²

Feltűnő módon az angol irodalmi művekhez képest arányaikat tekintve jóval kevesebb francia, német, olasz vagy spanyol szerző munkájával rendelkezett Festetics. A francia drámairodalom kiemelkedő alakjai közül mindössze Molière összes műveinek 1718-as párizsi kiadása tűnik fel könyvei között, továbbá az enciklopédista, de drámaíróként csupán mérsékelt sikereket ért el Jean-François Marmontel három műve, ezek közül kettő magyar fordításban.⁴³ Ott találjuk viszont könyvei közt Prosper Jolyot Crébillon írásait is.⁴⁴ Crébillon Pompadour márkinő kegyeltjeként királyi álláshoz jutott, jóllehet előzőleg egyik könyve miatt még börtönt is szenvedett, illetve száműzték. Crébillon Sterne és Richardson írásaihoz képest teljesen más világot képviselt, hiszen elítélte a szentimentális regényt, nem hitt az érzelmek valóságában, a szerelem nála nem felemelő szenvedély, hanem csupán az érzékiség megnyilvánulása volt. Érzelem, érdek, morál, igaz és hamis, szinte állandó témaként bukkantak fel a kor alkotásaiban, de a memoárirodalom sem nélkülözhetette ezeket a fogódzókat. XV. Lajos udvarának világát, akár a negatív példa miatt is, de ismernie kellett mindenkinek, aki valamelyik európai udvarban magasabb posztot kívánt elérni, s ezért érthető módon du Barry grófnő és Pompadour márkinő történetét szintén Festetics olvasmányai közt találjuk.⁴⁵

Az epikus költő, Torquato Tasso ismerete mellett az egykori bécsi diák könyvei arról is vallanak, hogy Carlo Goldoni vígjátékait is kedvelte, illetve Metastasio drámáit is olvasta. Az előbbiekhöz képest viszont igazi ellenpontként értékelhető a gróf figyelme Christian Ewald von Kleist, a fiatalon, háborúban meghalt porosz katona kifinomult természeti lírája iránt. A klasszikus horatiusi formákhoz igazodó, de az utókor által ma már csak Lessinggel való barátsága miatt említhető Karl Wilhelm Ramler ódáit szintén megvette, csakúgy, mint az új költői nyelvet alkotó Friedrich Gottlieb Klopstock két művét, valamint a felvilágosult magyar értelmiség és nemesség körében igen népszerű Salamon Gessner verseit.⁴⁶ Természetes módon Lessing munkássága sem volt ismeretlen előtte, s a német író egy művészet-

⁴¹ Fielding, Henry: *The History of Tom Jones, a Foundling*. vols. 1–3. Dresden, 1774.

⁴² Richardson, Samuel.: *Pamela*. Amsterdam et l'Haye, 1768.; uő.: *The History of Sir William Har- rington*. vols. 1–4. London, 1772.

⁴³ Marmontel, Jean-François: *Belisaire*. Vienne, 1769.; uő.: *Belisarius*. Kolozsvár, 1773.; uő.: *Szo- morú játék*. Kolozsvár, 1773.

⁴⁴ Crébillon, [Prosper Jolyot]: *Les Oeuvres de –*. 1–3. tom. Paris, 1768. Az egykori családi könyvtár- ban ma már nincs meg ez a munka. A kéziratos katalógus szerint egyébként Festetics egy kétköte- tes *Le Decameron Française* című munkával is rendelkezett, de ma már ez sem található meg. MOL Festetics Lev. P 274 246. cs. f. 550v.

⁴⁵ *Précis historique de la vie de Mad. la Comtesse Du Barry*. Paris, 1775.; *Histoire du Madame la Marquise de Pompadour*. Londres, 1759. Ez utóbbi kötetet a sági könyvtárból vette ki, továbbá Pompadour márkinő leveleinek 1772-es londoni kiadását is Festetics könyvei közt találjuk. MOL Festetics Lev. P 274 246. cs. f. 552v.

⁴⁶ Tasso, Torquato: *La Gerusalem Liberata*. tom. 1–2. Paris, 1768.; Goldoni, Carlo: *Nuovo teatro comico*. Bologna, 1762.; uő.: *Le Comedie*. tom. 4., 7., 8., 11. 4., 7., 8., 11. Bologna, 1763–1764.; Me- tastasio, Pietro: *Opere drammatiche*. Venezia, 1764.; Kleist, Christian Ewald von: *Sämtliche Werke*. Theil 1–2. Wien, 1769.; Klopstock, Friedrich Gottlieb: *Salamon*. Wien, 1765.; uő.: *Her- mannschlacht*. Wien, 1769.; Gessner, Salamon: *Gedichte*. Zürich, 1762.

elméleti, esztétikai értekezését szintén Festetics könyvei közt találjuk.⁴⁷ Érdemes megemlítenünk, hogy Cervantes klasszikus regényének, a *Don Quijoté*nak egy száz évvel korábbi spanyol nyelvű illusztrált példányát is beszerezte. A kötet ma is fellelhető az egykori családi könyvtárban, s figyelemreméltó, hogy igen sok lapszéli jegyzetet találunk benne, vagyis német nyelvű szómagyarázatokot, fordítástöredékeket, jóllehet az íráskép szerint a bejegyzések nem a gróftól származnak.⁴⁸

Tematikailag Festetics könyveinek leggazdagabb csoportját képezték a történelmi, politikai, továbbá a filozófiai tárgyú művek. Elsőként La Bruyère eredetileg 1688-ban megjelent *Jellemrajzok* című munkáját kell kiemelniünk, hiszen a szerző bár nem gyakorol éles kritikát az abszolútizmussal szemben, de mégis felemeli szavát a kor igazságtalanságai és bűnei ellen.⁴⁹ Ugyancsak az előző évszázad egyik kiemelkedő francia katonájának, Vauban marsallnak *Királyi dézsma* című, eredetileg 1698-ban írt művét is meg kell említenünk. Ez a mű azért is figyelemreméltó, mert pénzügyi reformok és arányosabb köztehermegosztás mellett érvel, továbbá olyan adórendszer kidolgozását sürgeti, mely elősegíti a termelékenység növekedését.⁵⁰ Úgy tűnik, a száz évig élt Fontenelle eredetileg 1686-ban megjelent s a közérthető filozófiai dialógus műfaját megteremtő *Beszélgetések a világok sokaságáról* című munkájának ismerete szintén elengedhetetlen volt egy művelt, hivatalnoki pályára készülő főnemes számára.⁵¹ Mindemellett egykori iskolájának hatását tükrözi, hogy a 17. században élt francia jezsuita, Bossuet egyetemes történelmi tárgyú művének egy kései kiadásával is rendelkezett Festetics.⁵² Ugyanitt említhetjük Mazarin politikai bölcsességeit csokorba gyűjtő könyvecskéjét, mely valószínűleg még a 18. század utolsó harmadában is hasznos olvasmányának bizonyult,⁵³ de ide sorolhatjuk Richelieu kardinális emlékiratait is.⁵⁴

A 18. század meghatározó francia politikai gondolkodójának, Montesquieu-nek *A törvények szelleme* című munkája még az apja, Festetics Pál révén került a családi könyvtárba, s ezt az 1764-es kiadást kölcsönözte ki Festetics György a sági könyvtárból.⁵⁵ Ugyanígy került a fiatal grófhoz John Locke nagyhatású kormányzati és ismeretelméleti érteke-

⁴⁷ Lessing, Gottlob Ephraim: *Laokoon: oder über die Grenzen der Mahlerey und Poesie. Mit beyläufigen Erläuterungen ...* Theil 1. Berlin, 1766.

⁴⁸ Cervantes Saavedra, Miguel de: *Vida y Hechos del Ingenioso Cavallero Don Quixote de la Mancha*. tom. 1–2. Amberes, 1673. Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy Festetics spanyol nyelvtanulás céljára is használta Cervantes művét. Lásd a 30. sz. jegyzetben felsorolt szótárakat és nyelvkönyveket.

⁴⁹ De La Bruyère: *Les Caracteres*. tom. 1–2. Amsterdam, 1768.

⁵⁰ Vauban, [Sébastien Le Pretre] de: *Projet d'une Dixme Royale. Qui supprimant la taille, les aydes, et les douanes d'une province a l'autre ...* 8. éd. corr. et augm. Paris, 1708.

⁵¹ Fontenelle, Bernard le Bouvier de: *Entretiens sur la pluralité des Mondes*. La Haye, 1762. Figyelemreméltó, hogy Festetics Jean Louis de Balzac *Aristippe, ou de la cour* című, 1658-ban Leydenben megjelent munkáját is könyvei közé sorolta. A Jean Elsevier előszavával kiadott mű értekezés államról, emberi természetről, bőséges hivatkozással Arisztotelészre és Platónra. A mű végén glosszárius is található, a családi könyvtárban fellelhető kötetben pedig számos, Festetics által aláhúzott sort láthatunk.

⁵² Bossuet, Benigne Jacques.: *Discours sur l'histoire universelle*. tom. 1–2. Venise, 1752.

⁵³ *Breviarium politicorum, secundum rubricas Masarinicas*. Francofurti ad Moenum, 1724.

⁵⁴ *Memoires pour l'histoire du Cardinal Duc de Richelieu*. tom. 1–4. Cologne, 1667.

⁵⁵ Montesquieu, Charles de Secondat: *De l'esprit des loix*. 1–4. tom. A Amsterdam et a Leipsick, 1764. Jellemző, hogy az első kötet bevezetőjében a Magyarországról írt részt külön kiemelte Festetics. „M. de Montesquieu partit de Vienne pour voir la Hongrie, contreée opulente et fertile, habitée par une nation fiere et genereuse, le fléau de ses tyrans et l'appui de ses souverains.” i. m. 20.

zése francia, illetve német fordításban.⁵⁶ Korábbi jogi tanulmányaihoz kapcsolódik viszont, hogy Mably két jogi művével is rendelkezett, így *Az európai közjog* 1764-es kiadásával.⁵⁷ Az új idők szellemét idézi egy másik, a szerző megjelölése nélkül, szintén 1764-ben kiadott francia nyelvű értekezés, mely harmincöt fejezetben vizsgálja a franciaországi közigazgatási, igazságszolgáltatási, gazdasági s az udvari élettel összefüggő problémákat. A negyedik fejezet különösen figyelemreméltó, mert az író az államnak a polgárokkal szembeni kötelességeit is részletesen taglalja.⁵⁸ Egy másik, szintén a szerző feltüntetése nélkül megjelent munka, amelyet Festetics nagy figyelemmel olvasott, általános kultúrtörténeti áttekintéssel szolgált. Az író művében értekezik vallásról, istenképről, toleranciáról, az ókori népek szellemiségének kifejeződéséről az építészetben, a nő helyzetéről különböző korokban, továbbá a modern kor szerelmi szokásairól is.⁵⁹ Ugyanitt említhetjük d’Argens márkí könyvét, melyben a szerző Voltaire-re való gyakori hivatkozásokkal értekezik vallásról, politikáról, uralkodóról, udvari életről.⁶⁰ Feltűnő módon azonban Voltaire, aki szellemiségével és közvetítő szerepe révén talán a legnagyobb hatást gyakorolta a művelt magyarországi nemesség és értelmiség soraiban, nem történelmi, politikai, filozófiai írásaival, hanem irodalmi művekkel képviseltette magát Festetics könyvtárában.⁶¹ Rousseau hírnevét és írásainak hatását tükrözi viszont, hogy a *Társadalmi szerződés* és az *Emil* mellett még további négy művét találjuk az ifjú gróf könyvei közt.⁶² Mindemellett a skót felvilágosodás két kiemelkedő alakjának, Henry Home-nak és David Hume-nak a műveit is olvasta Festetics.⁶³

⁵⁶ Locke, [Jean]: *Du gouvernement civil. Trad. de l’anglois. 5. éd. rev.* Amsterdam, 1755.; Locke, Johann: *Versuch vom menschlichen Verstande.* Übers. v. Heinrich Engelhard Poley. Altenburg, 1757.

⁵⁷ Mably, [Gabriel Bonneau] de: *Le droit public de l’Europe, fondé sur les traités.* 3. éd. tom. 1–3. Geneve, 1764.; uő: *Des principes des négociations, pour servir d’introduction au droit public de l’Europe.* Amsterdam, 1757.

⁵⁸ *Des véritables intérêts de la patrie.* Paris, 1764. Figyelemreméltó a szóhasználat, hiszen a „patrie” szerepel, s nem az „état”. A kérdéses fejezet címe is önmagáért beszél: „Des Obligations de la Patrie envers les Citoyens”.

⁵⁹ *L’esprit des nations.* tom. 1–2. La Haye, 1753. Ugyanitt említhetjük Festetics könyvtárából Thomas Brown okszerűségi vizsgálattal, lélektani és ismeretelméleti eszmefuttatásokkal tarkított művének francia nyelvű kiadását: *Essai sur les erreurs populaires.* Trad. de l’anglois. nouv. éd. tom. 1–2. Amsterdam, 1733.

⁶⁰ Argens, [Jean-Baptiste] de: *Lettres morales et critiques sur les differens états et le diverses occupations des hommes.* Amsterdam, 1746.

⁶¹ Korábban utaltunk arra, hogy Festetics Pál az író számos művét beszerezte, s Bécsben köttette. A Festeticsek Voltaire sokoldalú írói munkássága iránti érdeklődésének igazolására néhány példa az egykori családi könyvtár állományából: *Abregé de l’histoire universelle, depuis Charlemagne, jusques a Charles V.* tom. 1–2. Londres, 1754.; *Collection complète des oeuvres de –.* tom. 1–17. 1756–1757.; *Essay sur la poesie, epique.* Utrecht, 1737.; *Questions sur l’Encyclopédie.* tom. 1–4. Geneve, 1774. 1778-ban Festetics György magánkönyvtárának katalógusában Voltaire következő művei szerepelnek: *La Henriade.* Nouv. éd. tom. 1–2. Amsterdam, 1771.; *Le theatre.* tom. 1–5. Amsterdam, 1762.

⁶² Rousseau, J[ean]. J[acques].: *Du contrat social, ou principes du droit politique.* Amsterdam, 1762.; uő: *Émile ou de l’éducation.* tom. 1–4. Amsterdam, 1762., *Extrait du projet de paix perpetuelle de l’abbé de Saint-Pierre.* nouv. éd. 1761.; *L’élève de la nature.* 1–2. partie Amsterdam, 1764.; *Julie ou la Nouvelle Heloise.* tom. 1–4. Amsterdam, 1772.; *Oeuvres diverses de –.* nouv. éd. tom. 1–3. Amsterdam, 1726–1728.

⁶³ Home, Heinrich: *Grundsätze der Kritik.* Bd. 1–2. Leipzig, 1772.; uő: *Versuche über die Geschichte des Menschens.* 1–3. Bd. Leipzig, 1774–1775. Hume, David: *Histoire de la Maison du Stuard* (sic).

Az utóbbi szerző több történeti munkája mellett *Politikai elmélekdedések* című írása különösen megragadta, amint azt lapszéli jegyzetei is igazolják. Hume-nak a mezőgazdaság, a kereskedelem és az ipar társadalmi fejlődésre gyakorolt hatása kapcsán Festetics Magyarországra is vonatkoztatta a szerző általánosítható megállapításait.⁶⁴

A szigetország társadalmi-gazdasági berendezkedése iránti érdeklődésének igazolásként említhetjük, hogy Festetics Hume történeti munkái mellett a *The Spectator* teljes 1768-as évfolyamával rendelkezett, de megtaláljuk nála még az angol parlament működésének és fejlődésének történeti áttekintését is Raynal tollából.⁶⁵ Rendkívül figyelemre méltó egy, a szerző feltüntetése nélkül kiadott *Brit szabadságjogok* című angol nyelvű munka is, mely a Magna Charta idejétől ad áttekintést az angol alkotmányfejlődésről, a parlament működéséről, a választásról, az angol büntetőjogról, esküdtszéki bíraskodásról. Jellemző módon a mű címlapján Montesquieu idézete szerepel az angolok szabadságszeretetről, de az uralkodó szerepét és állását taglaló részben szintén rá hivatkozik a szerző, amikor kijelenti, hogy a királyok soha nem alázhatják meg az alattvalókat.⁶⁶

III.

A fiatal Festetics György könyveinek katalógusa a művek arányait tekintve, egyértelműen a politikai, történeti, filozófiai tárgyú könyvek dominanciáját mutatja. Vitathatatlan a thesaurianumi évek meghatározó szerepe, de például a kortárs angol irodalmi művek iránti érdeklődése már önálló értékítélet kialakulására is enged következtetni. Megállapíthatjuk továbbá azt is, hogy könyvtárában a „ráció századának” valamennyi jelentős szerzőjétől találhatunk műveket, illetve a könyvtár állományának egésze a tulajdonos sokoldalú és rendkívül komoly enciklopédikus műveltségét feltételezi. Mindezeket túl világosan lemérhető a közvetítő csatornák jelentősége is, főként a hollandiai, szászországi és poroszországi könyvkiadás gazdagsága. További figyelemreméltó sajátosság, hogy feltűnően kevés a vallásos, egyházi jellegű munka,⁶⁷ ami nem jelenti azt, hogy a fiatal gróf könyvtárában fellelhető filozófiai művek, különösen a tolerancia kérdésében, ne elemezték volna bő terjedelemben a vallások történelmi, társadalmi, lélektani szerepét.

Nem elhanyagolható az egyes nyelvek közvetítő szerepe sem, hiszen az adott példánál maradva John Locke kormányzásról írt művét először franciául olvasta Festetics, míg Adam Smith művét németül, jöllehet később a fontosnak tartott műveket legtöbbször ere-

tom. 1–3 Amsterdam, 1760.; úó: *Histoire de la Maison du Plantagenet*. tom. 1–2 Amsterdam, 1765.; *Discours Politiques*. Amsterdam, 1754.

⁶⁴ Festetics egyik jellemző bejegyzése az említett kötetben: „C'est case de la Hongrie” i. m. 13.

⁶⁵ Raynal: *Histoire du Parlement d'Angleterre*. Londres, 1749. Itt kell megemlítenünk, hogy Oliver Cromwell életrajzát is Festetics könyvei közt találjuk: *La Vie d'Oliver Cromwell*. tom. 1–2. Amsterdam, 1703. A szakképzett hivatalnok érdeklődésének bizonyítékeként említhetünk egy másik művet könyvtárából: Taube, Friedrich Wilhelm: *Historische und politische Abschilderung der engländischen Manufacturen, Handlungen und Schiffahrt*. Wien, 1774.

⁶⁶ *British Liberties, or the Free-born Subject's Inheritance, Containing the Laws that Form the Basis of those Liberties, with Observations thereon ...* London, 1766.

⁶⁷ *Biblia Sacra. Vulgatae ... Clementis VIII. auctoritate ed.* tom. –6. Vindobonae, 1760–1761.; Febronius, Justinus: *De Statu Ecclesiae et Legitima Potestate Romani Pontificis*. 1–2. tom. Francofurti–Lipsiae, 1763–1770.; Mons, Joseph Vratislav: *Doctrina antiquae ecclesiae*. Viennae, 1773.; *Die Philosophie der Religion*. Augsburg, 1773. A kézirat katalógus megemlíti még Muratorius Lajos Antal ájtatosságrul költ munkájának 1763-as egri kiadását. MOL Festetics Lev. P 274 246. cs. f. 534v.

deti nyelven is beszerezte könyvtára számára. Igen jellemző viszont, hogy Festetics könyvtárában a művek nyelvét tekintve messze kiemelkedik a francia nyelv, majd a német, a latin s az angol. A magyar nyelvű munkák alulreprezentáltsága, különös tekintettel arra, hogy könyveinek fentiekben vizsgált katalógusát 1778-ban állították össze, nem szorul különösebb magyarázatra.⁶⁸ A horvát nyelvet viszont mindössze Jambressich zágrábi kiadású négy nyelvű kézikönyve miatt említhetjük.⁶⁹

Nyelv Téma	Francia	Német	Angol	Latin	Magyar	Spanyol	Olasz	Horvát
Történelem	37	6	-	17	-	-	2	-
Politika	26	15	3	8	-	1	-	-
Jog	6	3	-	16	-	-	1	-
Hadtudomány	14	2	-	2	-	-	-	-
Filozófia	25	25	2	4	1	-	1	-
Természettudomány	5	11	1	12	-	-	-	-
Irodalom	10	20	12	5	6	1	5	-
Nyelv	5	8	3	5	2	2	1	1
Vallásos	-	3	1	3	1	1	-	-
Gazdaság	11	14	-	1	-	-	-	-
Képzőművészet	-	6	-	-	-	-	-	-

A FESTETICS GYÖRGY MAGÁNKÖNYVTÁRÁBAN FELTÜNTETETT MŰVEK
NYELVEK SZERINTI MEGOSZLÁSA⁷⁰

Az eddigiek összefoglalásaképpen megállapíthatjuk, hogy Festetics könyvkultúrája és műveltsége a korabeli hazai színvonalat tekintve már fiatal korában kiemelkedőnek mondható, de megkockáztathatjuk, hogy talán a kortárs európai főnemesség műveltségi szintjéhez mérten sem lebecsülendő. A vizsgáltak alapján nem tűnik udvariaskodó, üres túlzásnak, amikor később, az idősödő Festeticset egyik kortársa úgy jellemezte, hogy bár „óceá-

⁶⁸ Gyöngyösi István több művel is képviseltette magát, így a *Phoenix* című művének 1744-es budai kiadásával, továbbá a *Murányi Venus* 1771-es ugyancsak budai kiadásával. Utalhatunk még Marmontel fent említett színműveinek magyar nyelvű kolozsvári kiadásaira vagy egy *Újmódi selem ruha* címmel kiadott munkára 1769-ből. Ide vehetjük még Muratori szintén említett munkájának magyar nyelvű fordítását, vagy egy másik, eredetileg Strassburgban megjelent erkölcsi tárgyú elmélkedést: *A Böltségségnek és jó erköltsnek könyve, a kegyes ifjuságnak a tisztelendő öregségtől nyert ajándéka*. Posony, 1774. Ami igazán feltűnő, hogy ekkor még semmilyen írást nem találunk Bessenyeitől Festetics könyvtárában, így az *Essay on Man* magyar nyelvű fordítását sem.

⁶⁹ Jambressich, Andrea[s]: *Lexicon Latinum in interpretatione illyrica, germanica, hungarica locuples ... Zagrabiae*, 1742.

⁷⁰ Magától értetődően szótárak, nyelvkönyvek, egyes kézikönyvek több nyelv esetében egyidejűleg több helyen is szerepelnek. Le kell szögeznünk azt is, hogy ez a kimutatás csupán tájékoztató jellegű, elsősorban a nyelvi arányok miatt, hiszen terjedelmi okokból nincs most lehetőségünk a tematikai bontás jóval részletesebb finomítására. Csupán a „történelem” tárgyszón belül nagyon sok további alkategóriát lehetne feltüntetni.

nus az esze”, politikáról soha nem beszél, míg Pálóczi Horváth Ádám „az angol múzsákkal” társalkodó személyként aposztrofálta, illetve az angol Richard Bright is azt írta könyvében, hogy a gróf könyvtára páratlanul gazdag, s még őt, a született angolt is felülmúló módon jártas a szigetország dolgaiban.⁷¹

GYÖRGY KURUCZ

Books and Aristocratic Erudition: The Private Library of Count György Festetics before his Joining the Imperial-Royal Army

This paper intends to throw some light on the intellectual background to the Hungarian Enlightenment through the analysis of the library of a young Hungarian aristocrat, Count György Festetics (1755–1819). Festetics became a crucial figure in Hungary’s intellectual revival when he founded the first Hungarian agricultural college and went on financing the publication of Hungarian newspapers as well as supporting new Hungarian literary attempts.

Although trained at the *Collegium Theresianum*, founded by Queen Maria Theresa, in Vienna, Festetics decided to change careers by leaving his post at the Royal Croatian Council in Zagreb to join the Imperial-Royal Army in 1778. For this reason, he commissioned one of his secretaries to compile a catalogue of his private library. The works listed in this catalogue show the influence of his education in Vienna preparing him for the services of the Habsburg Empire and court life. His former teachers, Carl Anton Martini and Joseph Sonnenfels, or the Jesuit mathematician Pál Makó were the authors of some of the legal, economic and scientific textbooks. However, his library also included a large number of books by the authors of natural law, such as Pufendorf, Thomasius, Wolf etc. The works written by the most prominent figures of the French and Scottish Enlightenment, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Home, Hume and Smith were also well known to Festetics, just like the philosophical works of John Locke.

It also seems clear that Festetics had a sound knowledge of several languages, so he could read not only French, Latin, German or Italian treatises, novels, dramas or poems, but the classic works of contemporary English novelists such as Fielding, Sterne, Smollet and Richardson as well. The variety of authors and the subjects of his books reflect the immense erudition of a former *Collegium Theresianum* student.

⁷¹ Kurucz György: *Festetics György gróf*. In: Müller Róbert (szerk.): Zalai Múzeum, 9. évf. (1999) 283–284. Festetics későbbi szakirányú könyvtárfejlesztő tevékenységéhez adalékként lásd: Kurucz György: *Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában*. Magyar Könyvszemle, 106. évf. (1990) 1–2. sz. 32–44.